

*М. А. Філіпович,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНУ ПОЛІТИКУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ В 1970-х роках
(стенограма засідання
відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР
стосовно рецензії О. С. Компан на видання
«Історія українського мистецтва»)**

Висвітлено історію рецензійної статті «Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» відомої української вченої, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан, надрукованої в 1967 р. в газеті «Літературна Україна». До публікації пропонується протокол засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, скликаного з метою засудити статтю О. С. Компан через ідейні та ідеологічні хиби.

Ключові слова: О. С. Компан, відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, «Історія українського мистецтва», рецензія.

17 жовтня 1967 р. побачила світ рецензія Олени Станіславівни Компан¹ «Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» («Літературна Україна», № 82) [1]. Написана як відгук на появу перших двох томів шеститомної «Історії українського мистецтва»², наукова розвідка О. Компан вийшла за рамки власне рецензії. Це була надзвичайно талановито написана стаття з оригінальними поглядами та міркуваннями, новими настановами та методичними засадами.

¹Олена Станіславівна Компан (19.03.1916 – 17.07.1986), український історик, професор, доктор історичних наук, фахівець з історії пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Серед її дослідницьких пріоритетів – історія українських міст та міщанства XVII ст., соціально-економічні питання середньовічної історії України, проблеми історичної демографії XVII ст., історія українського козацтва. Автор сотень публікацій, кількох монографій, зокрема унікальної праці «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963), О. Компан фактично створила власну школу в українській історіографії, яка не втратила своєї актуальності й донині.

²Праця «Історія українського мистецтва» була підготовлена Науково-дослідним інститутом теорії історії та перспективних проблем радянської архітектури в місті Києві Державного комітету цивільного будівництва та архітектури при Держбуді СРСР. Головний редактор шеститомника – М. П. Бажан.

Відзначаючи, що авторам наукового видання вдалося зібрати та вивчити величезний матеріал з історії мистецтва України (від доби пізнього палеоліту до середини XVII ст. включно), О. Компан робить декілька сміливих на той час висновків. Насамперед, про «українське відродження» («національне відродження», «буяння, «ренесанс»), яким, на думку О. Компан, був для України період XVI–XVII ст. «Результати такого осягнення фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження. Досі в працях істориків навіть не побутував термін «відродження», – зазначає дослідниця [1, с. 418].

Далі О. Компан наголошує на необхідності дослідження історії не лише відродження, а й «перевідродження», а саме на ґрунтовному вивченні українського середньовіччя. «Непомітно, без пояснень, ми перестали були й згадувати про українське середньовіччя, навіть не вживаємо цей термін. А тим часом він характеризує цілу низку надзвичайно важливих явищ історії» [1, с. 419–420], – підсумовує вчена.

О. Компан наголошує, що причина таких «білих плям» у вітчизняній історії, зі сторінок якої зникли поняття про середні віки та національне відродження, криється в прийнятій історичній схемі, за якою «буржуазний розвиток на Україні починається десь із другої половини XVIII ст., отже виключається можливість буржуазних за своїм характером явищ у попередній період» [1, с. 420].

Михайло Брайчевський (разом з яким Олена Компан працювала у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) відзначив, що в статті «авторка застосувала (здається, вперше в нашій історіографії) нову методику... О. Компан вдалася до теоретичної інверсії» [2, с. 432].

Варто зазначити, що до цього часу дослідники дотримувалися «стандартного» (в дусі історичного матеріалізму) погляду на зміну соціально-економічних формацій: спочатку аналізували «базис» (сукупність усіх економічних відносин у суспільстві), потім досліджували «надбудову» (ідеї, теорії, погляди і відповідні їм установи та організації, що породжуються базисом даного суспільства). О. Компан надала перевагу дослідженню надбудови, в якій вона відзначила «ознаки ренесансної культури» (розвиток освіти, науки, книгодрукування тощо). А отже, подібні явища «буржуазного характеру» слід було б шукати й у надрах базису феодальної формації, що, зауважила О. Компан, суперечило фактам історичної науки [1, с. 420–421].

Рецензійна стаття справила глибоке враження на читачів «Літературної України». Відомий український журналіст, письменник, сценарист, а на той час співробітник відділу публіцистики цього видання, Микола

Архипович Шудря, до якого в редакції звернулася зі своєю статтею Олена Компан, згадував: «Від статті я не міг відвести зору: читав, прицмокував та іноді зітхав від задоволення... Я, щиро розкошуючи серед свіжих, незатертих міркувань, уголос проказав мало не цілий уривок» [3, с. 467].

З виходом у світ ґрунтовної рецензії привітав Олену Компан головний редактор «Історії українського мистецтва» Микола Бажан [3, с. 468; 4].

У партійних колах статтю Олени Компан засудили. Як згадують колеги Олени Станіславівни, рецензія не сподобалася колишньому секретарю ЦК КПУ Андрію Даниловичу Скабі – новопризначеному директорові Інституту історії АН УРСР, який продовжив у його стінах боротьбу з «антирадянськими націоналістичними елементами».

«Мене тоді рік травили, і я всі деталі переживань добре пам'ятаю», – за кілька років потому згадувала Олена Компан у своєму листі до Василя Ілліча Півторадні (від 6 вересня 1971 р.) [4].

Завідувачеві відділу історії феодалізму, в якому працювала О. Компан¹, Вадиму Архиповичу Дядиченку було наказано негайно провести у відділі суворе обговорення рецензії та рішуче засудити цю роботу за ідейні та ідеологічні хиби [2, с. 434].

Ще одна колега О. Компан Олена Михайлівна Апанович пізніше згадувала: «Чітко пам'ятаю засідання відділу феодалізму. Завідуючий відділом Вадим Архипович Дядиченко почувався ніяково перед підлеглими йому науковими співробітниками відділу, але ж ще й колегами. Однак він мусить виконувати наказ – розкритикувати і засудити статтю Олени Станіславівни. Таке рішення відділу буде підставою для її звільнення з Інституту» [5, с. 426].

М. Шудря в своїх спогадах про О. Компан констатував, що «випадок вберіг» вчену від «партійного самосуду»: «Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест урочисто вручив генсеку Брежнєву енциклопедичні томи «Історії українського мистецтва», і тоді ж хтось із кремлівських клерків необачно запитав, чи була вже преса на це... історичне видання. І тут запобігливо подали рецензію... Олени Компан із «Літературної України». Після цієї «придибенції» довелося давати відбій у Києві» [3, с. 468].

Протокол засідання відділу історії феодалізму, що публікується нижче, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в особовому архівному фонді 297 – «Компан Олена Станіславівна (1916–1986) – історик»². Документ засвідчено підписами А. Д. Скаби, директора Інституту історії АН УРСР, та В. А. Дяди-

¹ О. Компан працювала у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР з 1955 р.

² Наразі фонд № 297 перебуває в опрацюванні.

чення, заввідділу історії феодалізму того само інституту [6]. Текст протоколу друкується вперше, у публікації збережені його лексичні та стилістичні особливості. Описки та технічні помилки, наявні в тексті документа, беззастережно виправляються.

ПРОТОКОЛ №

засідання Відділу історії феодалізму
[Інституту історії АН УРСР]
від 15. XI. 67 р.

ПРИСУТНІ: Дядиченко В. А., Мишко Д. І., Брайчевський М. Ю.,
Компан О. С., Стецюк К. І., Апанович О. М.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

1/ Про обговорення «Проекту тематичного словника радянської енциклопедії Історії України».

2/ Обговорення статті О. С. Компан «Український ренесанс».

СЛУХАЛИ I: Про проект словника РЕІУ.

УХВАЛИЛИ: Всім членам відділу подати свої зауваження до проекту словника.

СЛУХАЛИ II: Обговорення статті Компан О. С. «Український ренесанс».

[ВИСТУПИЛИ]:

КОМΠΑ Н О. С.

Мені трудно щось говорити, оскільки я гублюся в здогадках щодо можливих претензій. Коли я з насолодою знайомилася з працею мистецтвознавців і працювала над статтею – рецензією, мені і в голову не спадало, що ця маленька праця, яка була для мене радістю, обернеться для мене непримітно і набере такого розголосу. І я, і редакція одержали чимало листів з відгуками позитивного характеру.

Але я, звичайно, далека від думки, що стаття моя є самою досконалістю. Є в ній, очевидно, якісь недоліки, щось можна було б сказати, чогось не сказати, але коли маєш перед собою якусь мету, якийсь питання, про яке хочеш поговорити, і зосереджуєшся цілком на ньому, то якісь більш віддалені сторони справи відступають на задній план, а то і зовсім не попадають у поле зору.

Я відчула, що в інституті навколо моєї статті ведуться якісь розмови. Оскільки від мене, точно так, як це робилося за найгірших часів культу особи, приховувався зміст розмов, я здогадувалася, що ці розмови не на мою користь. Єдина людина, яка мене запросила на розмову тиждень тому, був Степан Корнійович Гутянський¹. У даних умовах його вчинок був верхом благородства. Він сказав мені, що

¹ Гутянський Степан Корнійович (01.08.1916 – 04.06.1979), дослідник історії культури України. 1958–1979 рр. – співробітник Інституту історії АН УРСР. 1969–1979 – директор ЦНБ АН УРСР.

не має до мене, як автора статті, особливих претензій, хоча, на його думку, децю слід було сказати інакше, зокрема:

1/ Невдало, не зовсім ясно сформульовано думку про неповноту дослідження, яке обмежується тільки рамками економіки, тобто продуктивних сил і виробничих відносин.

2/ Кострубато сформульовано речення в другому абзаці. Я погодилась, але показала в своєму рукописі це місце і довела, що кострубатість ця не з моєї вини.

3/ Нарешті, основне зауваження зводилось до того, що мені слід було б послатися на Ленінську періодизацію, згідно з якою буржуазний розвиток починається десь з XVII ст.

Що до першого зауваження, то слід було б написати зазначене положення справді ясніше, тим більше, що стаття була розрахована на широке коло читачів і, в тому числі, не-істориків. Але я хочу сказати, що саме поза інститутом мені не довелося почути, що мене зрозуміли якось інакше, ніж я того хотіла. І в листах, і так у розмові всі сходилися на тому, що справді сьогодні дуже важливо наголошувати на всебічності марксизму, боротися з вульгарним розумінням марксизму як вчення виключно економічного. Так говорили і окремі товариші в інституті.

Мене це тішило, бо я справді з захопленням ставлюся до теорії історичного матеріалізму і розумію, як важливо в наш час боротися з вульгарним економізмом, бо саме з допомогою такого спотворення справжнього марксизму вороги хочуть скомпрометувати це велике вчення перед трудящими світу, вселити в свідомість молоді недовіру до марксистської теорії. Я раділа і тому, що праця мистецтвознавців дала мені прекрасний матеріал, який підтверджував положення про неповноту історії без історії культури, духовного зростання народу.

Як би знати, що хтось може не зрозуміти мене, то я, звичайно, написала б інакше і зробила б посилання на творців марксизму, зокрема на статтю Ф. Енгельса до Блоха, в якій говориться, що Енгельс і Маркс відчували себе винуватими перед молоддю, якій не мали часу докладно пояснити недостатність одного економічного фактора для розуміння історичних явищ. Більше того, Ф. Енгельс називає смішною, тобто нерозумною, спробу пояснити, наприклад, історію Німеччини, виходячи тільки з економіки. Він вважає це неможливим. Енгельс підкреслив, що економіка відіграє вирішальну роль тільки в кінцевому рахунку і що на хід історії мають вплив і «в багатьох випадках визначають його різні моменти надбудови». Перераховуючи їх, Енгельс називає науку, філософію тощо / К. Маркс і Ф. Енгельс, Избр. произв. в 2-х томах, т. 2-й, стр. 467–469, М., 1948/.

Я думаю, що підкреслити в цей спосіб багатогранність марксизму корисно. Оце нещодавно в останньому номері «Вопросы философии» була цікава і важлива стаття про те, як Достоевський, не зрозумівши Маркса, уявляв собі його вчення саме у вульгарно соціологічному плані. Достоевський важко переживав факт появи, на його думку, страшного вчення про соціалізм, не розуміючи, що соціалі-

лізм, який він засуджував, насправді був не марксистський, а дрібнобуржуазний, той, який сьогодні фактично проповідують маоцзедунівці. Звичайно, як визнаю, що слово «втиснутий» не слід було вживати, але ні Маркс, ні Енгельс, справді, не радили втискувати їхню теорію тільки в один економічний фактор, хоч і вважали його головним, бо в такому разі картина історії була б неповною, отже і неточною.

Визнаю, що краще було б вжити замість слова «схема» слово «періодизація» і посплатися на Леніна.

Я вважаю, що стаття потрібна. Чому літератори, мистецтвознавці і письменники так гаряче відгукнулися на статтю. Я не думаю, що за якісь її надзвичайні риси, або тому, що вони націоналісти в с і . Справа в тому, що періодизація історичного процесу в нашій країні заважає і їм в їх дослідженнях. Їм доводиться фактично не вкладаються в цю періодизацію, штучно пояснювати або думати про удосконалення її, тобто виконувати фактично роботу істориків. Це проблема не штучна, і той, хто її ставить, не має на меті когось принизити чи возвеличити. К. Г. Гуслистий¹ справді прагне узгодити фактично вітчизняної історії з етапами світового історичного розвитку. Він доклав зусиль, щоб цей момент прозвучав і в праці мистецтвознавців про буржуазне за своїм змістом мистецтво України XVI ст. з таким от визначенням цього періоду для України, який ми маємо в I-му томі «Історії України» у змісті і тексті.

Тут різниця між старим і новим виданням щодо даного питання така: слово «зародження» замінити на «розвиток». Але до другої половини XVIII ст. ні слова про зародження «культури» зразок бароко, що з'являється в I-й половині XVI ст. Але ж внаслідок чого? Не з неба ж впало бароко.

Більше я поки що не маю що сказати.

Послухаю, а потім відповім.

СТЕЦЮК К. І.²

Друга половина XVI і перша половина XVII ст. – дуже інтерна і важлива доба в історії України, наповнена гострою соціальною і політично-визвольною боротьбою. Це період зростання національної свідомості українського народу, його боротьби за національне визволення, за розвиток своєї культури.

Як відомо, шляхетська Польща і католицька церква ставили своїм завданням ополячити і покатолизувати український народ; питання

¹ Гуслистий Кость Григорович – член редколегії видання «Історія українського мистецтва».

² Стецюк Катерина Ісаківна (23.11.1905 – 04.08.2002), дослідниця історії України середніх віків. Доктор історичних наук (1960). 1938–1941 – науковий співробітник сектору історії України періоду феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1944–1970 – старший науковий співробітник; 1970–1974 – старший науковий співробітник, консультант відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

стояло про саме існування народу. В цих умовах українське міське населення, як більш економічно розвинуте і консолідоване, відіграло провідну роль в суспільно-політичному житті України, створивши у більшості міст «Братства» – давні і звичні організації міського населення. Основним змістом цих братств була активна участь в громадсько-політичному житті країни.

Відстоюючи національні права українського народу, братства розгорнули кипучу діяльність у культурно-освітній галузі. Братства влаштовували антиуніатські виступи на сеймах Речі Посполитої, вживали заходів до об'єднання зусиль населення різних міст у боротьбі проти унії і католицизму. Ця боротьба в умовах селянсько-козацьких повстань під проводом Косинського, Наливайка і ряду селянсько-козацьких повстань 80-х років XVII ст. набирала гострого характеру суспільно-політичної боротьби, бо йшлося про національні права українського народу, про збереження його мови і культури. Діяльність братств та боротьба українського народу за свою національну незалежність сприяли розвитку національної самосвідомості. Ширився рух за розгортання освіти і друкарської справи, розвитку культури у всіх її галузях. Не буду перераховувати всіх шкіл, друкарень, друкарських видань – це факти всім нам відомі, але треба підкреслити, що вони свідчать про ті великі зрушення в галузі суспільно-політичного і культурного життя України, які Олена Станіславівна в своїй статті назвала «Українським ренесансом», українським відродженням. Чи має право автор статті цю бурхливу добу в історії українського народу називати саме так? Я думаю, що має, бо для цього є відповідні підстави. Що вкладається в поняття ренесансу, відродження стосовно до культури Західної Європи? Це реалізм у мистецтві, увага до живої людини, звернення до практичного досвіду, до науки, зростання і формування національної свідомості. Чи такі риси характерні для української культури названої доби? На мою думку, – характерні. Це – період, коли український народ на повну силу розгорнув свої творчі зусилля, щоб зберегти свою національну незалежність, для чого потрібно було битися, боротись з ворогом не лише зброєю, а й розвитком своєї культури.

Я вважаю, що великі успіхи, досягнуті українським народом у другій половині XVI ст., першій половині XVII ст., цілком укладаються в рамки продуктивних сил і виробничих відносин і, очевидно, Олені Станіславівні не слід протиставляти продуктивні сили і виробничі відносини духовному розвитку народу.

Звичайно, не можна заперечувати єдність історичного процесу і взаємозв'язок і взаємовплив культур різних народів. Цей момент зазначає Олена Станіславівна і в своїй брошурі, і в названій статті, але мені здається, разом з тим, потрібно підкреслити і особливості історичного шляху кожного народу, те, що відрізняє його історію від історії інших народів. Цей момент вимагає чіткішого окреслення, ніж воно подано в статті.

Всім відомо, що історія – наука політична, і цього не можна забувати. В дні, коли ми святкуємо п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції,

важливо підкреслити дружбу народів, особливо народів українського і російського, підкреслити їх давні і історичні зв'язки, а доба, про яку йде розмова, багата цими зв'язками.

Відомо що в будівництві шкіл, соборів і церков Львівському, Київському та іншим братствам велику допомогу подала Росія. А цей момент в статті не показано.

В цілому я вважаю, що стаття цікава тим, що автор висловлює свої роздуми про важливі проблеми історії, ряд питань; піднятих в статті є дискусійними, але незаперечним є те, що глибоке вивчення української культури на різних етапах її розвитку є обов'язком не лише мистецтвознавців і літературознавців, але також і істориків.

В. А. ДЯДИЧЕНКО¹

Перше за все, слід відзначити, що не можна виступати з такими відповідальними статтями без поради з відділом.

Насамперед, кілька загальних зауважень по темі нашого сьогоднішнього обговорення.

Слід, в першу чергу, сказати, що стаття Олени Станіславівни – це не рецензія. В ній нема оцінки змісту томів, їх структури, вирішення тих або інших проблем, критичних зауважень та побажань щодо їх змісту.

Всі ми бачимо, що лише в одному абзаці коротко перелічено основні розділи томів, а далі йде зовсім інше – автор висловлює свої думки щодо ряду важливих питань історії України взагалі. Тому автор правильно дала підзаголовок, що це роздуми історика з приводу проблем історії мистецтва.

У своїй статті Олена Станіславівна підкреслює потребу глибокого вивчення і належної оцінки багатогранного, високого за своїм розвитком українського мистецтва. Це, звичайно, не викликає заперечень.

Але в статті є ряд недоліків, хибних положень, невдалих формулювань, і нам треба це сьогодні ясно зрозуміти. Неправильно, неприпустимо сказано про виробничі сили і відносини; положення про вирішальну роль базису в теорії марксизму-ленінізму є основою всіх наших історичних праць. Це положення починають усвідомлювати багато і передових закордонних учених. А Ви пишете про це в якомусь негативному аспекті – «втиснути». Як це зрозуміють численні читачі?²

¹ Дядиченко Вадим Архипович (17(30).05.1909 – 24.08.1973), дослідник суспільно-політичної історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Доктор історичних наук (1960), професор (1962). 1941–1944 – старший науковий співробітник сектору історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1944–1948, 1955–1961 – старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР; 1948–1955 – в. о. заввідділу історії феодалізму, 1961–1973 – заввідділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

² Олена Компан слушно зазначила: «Історія будь-якого народу, втиснута в рамки продуктивних сил і виробничих відносин, не показова з боку духовного розвитку нації, більше того, вона не тільки не повна, а й дуже далека навіть од приблизно точного відтворення миттєвості» [1, с. 416].

Я вважаю серйозною хибою, важливою помилкою те, що в статті жодним словом не згадано російський народ, спільне походження двох братських народів, їх віковічні зв'язки. І це саме в той період, коли російський народ надавав неоціненну допомогу Україні в різних галузях, коли розвивалися і міцніли взаємовпливи двох народів. Незаперечні факти свідчать, що саме російський народ, його допомога були тією силою, яка допомогла Україні витримати ці тяжкі часи.

Не можна погодитися з тим, що цей час – друга половина XVI ст. і перша половина XVII ст. – був періодом, коли Україна переживала якийсь особливий розквіт, «буяння», ренесанс, як це пише автор. Це був час надзвичайно тяжкого гноблення, яке загрожувало самому існуванню українського народу. Лише возз'єднання з Росією врятувало Україну від повного поглинання шляхетською Польщею.

Ми повинні, звичайно, повністю оцінювати весь героїзм українського народу, багатство його культури, але змальовувати це якимсь відродженням, якимсь «золотим віком» – неправильно.

Неправильно пише автор про те, що радянські історики відносять зародження буржуазних відносин лише до другої половини XVIII ст. Ми пишемо про зародження буржуазних відносин у Росії і на Україні з середини XVII ст., а в другій половині XVIII ст. формувався капіталістичний лад, і йшов розклад феодално-кріпосницької системи.

Зауважу, до речі, що історія України якнайтісніше зв'язана з історією Росії. Про це незаперечно свідчать всі історичні факти, це підкреслював Ленін. Таму і визначення економічного розвитку України слід зв'язувати, в першу чергу, з розвитком Росії, а не з розвитком європейської цивілізації.

Викликає сумнів теза про «світогляд міського населення»; воно ж було диференційованим. Викликає сумнів твердження автора про бездарні і талановиті епохи, про «замовчення радянськими істориками» деяких питань історії і т. д.

О. С. Компан повинна усвідомити ці помилки і хиби, щоб надалі не допускати їх.

Слід надалі обов'язково такі відповідальні виступи попередньо обговорювати на відділі.

МИШКО Д. І.¹

Я уважно прочитав статтю Олени Станіславівни, і ось мої міркування з цього приводу. Стаття не є рецензією, це просто роздуми автора. Не треба забувати, що великий вплив на культуру України зробили Росія, Білорусія, Молдавія і навіть Ві-

¹ Мишко Дмитро Іванович (09.11.1907 – 1979(?), дослідник історії України середніх віків. Доктор історичних наук (1964). Від 1943 (і до виходу на пенсію 1973) – науковий співробітник (з 1958 – старший науковий співробітник) відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР (з 1953 – Інститут історії АН УРСР; з 1963 – у відділі історії досціалістичних формацій).

рменія. Це мало прогресивне значення. Автор пише, що саме в цей час з'являється гуманізм. Я вважаю, що скільки існує людство, стільки існує гуманізм. Думаю, що вираз «втискувати» історію в продуктивні сили і виробничі відносини – абсолютно неправильний. Не згоден з тим, що феодальні міста були запереченням феодалізму. Вони є складовою частиною і феодального суспільства. Не можна так толкувати цитату з Луначарського¹. Невірно освітлено питання про загальну освіту на Україні.

Стаття має позитивні і негативні сторони. Головна помилка – це те, що вона написана в непартійному плані. Надалі слід радитись із співробітниками свого відділу перед такими відповідальними виступами.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ²

Стаття О. С. Компан – рецензія на два томи «Історії українського мистецтва» – справжня рецензія, а не анотація, до яких ми звикли. І тому й коло питань визначене тою працею, що рецензується. З числа зроблених зауважень цілком можу підтримати одне: щодо слова «втиснути» (про що казав Вадим Архипович) – воно справді має якийсь негативний присмак. Решта зауважень Катерини Ісаївни і Вадима Архиповича – побажання щодо доповнень: варто було б сказати ще про те – і те-то. З усіма цими побажаннями можна погодитися: справді, все це могло б бути в статті. Але може й не бути. Обсяг газетної статті дуже обмежений; про все сказати неможливо. Олена Станіславівна зосередила увагу на головному – на соціально-економічному аспекті. Цього вимагає від нас марксизм. Національні відносини і проблеми (визвольна боротьба проти польського панування, відносини з Росією, вплив західноєвропейської культури і т. д.) мають другорядне значення порівняно з цим основним аспектом. Автор статті керується марксистською методологією і тому заслуговує на схвалення.

Щодо фрази про продуктивні сили і виробничі відносини. В статті сказано правильно, але не можна вкладати в текст довільний зміст, намагатися прочитати те, чого там немає. Про що ідеться? Йдеться не про об'єктивний історичний процес, а про методи його дослідження. Олена Станіславівна виходить з того, що продуктивні сили і виробничі відносини є вирішальним фактором в історичному розвитку суспільства. Тому дослідники, закономірно, пояснюють надбудовні явища за допомогою базису. А вона поставила питання про можливість зворотного ходу думки: чи не можемо ми, дослідивши надбудову (мистецтво), судити і про той

¹ Олена Компан, зазначаючи, що для України XVI–XVII ст. були періодом «буяння», згадує висловлювання А. Луначарського про епохи талановиті й бездарні «в розумінні існування або відсутності умов для вияву хисту, яскравих індивідуальностей» [1, с. 418].

² Брайчевський Михайло Юліанович (06.09.1924 – 23.10.2001) – історик, археолог, історіософ, дослідник історії слов'янських народів. Доктор історичних наук (1989), професор (1992), член УВАН (США), голова київського осередку Українського історичного товариства. 1960–1968 – старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

базис, що породив цю надбудову? Тобто, маючи уявлення про наслідок, спробувати зрозуміти причину? Це дуже цікава постановка питання, що цілком спирається на марксистську методологію.

Ренесанс – мистецтво ранньобуржуазної доби. Це – буржуазне мистецтво, що розвивалося в надрах феодальної формації (адже одна з основних тез істмату – кожний новий спосіб виробництва, в тому числі і надбудова, зароджується в надрах старого). Тому, маючи «ренесансні» явища в мистецтві, природно ставити питання і про зародження буржуазних відносин, без яких ці явища не могли б мати місця. Про це і йде мова у статті.

Виступ Дмитра Івановича розходиться з іншими. Добре, що обговорення йде у вузькому колі, а то довелося б червоніти за ті дивні речі, які говорилися (ренесанс – відродження дорійського, іонійського і корінфського ордеру; місто, що повністю входить в систему феодальних відносин; генії, що народжуються в одну епоху і не народжуються в іншу і т. п.). В цьому виступі були нотки, неприпустимі в науковому обиході. Дмитро Іванович обвинувачував Олену Станіславівну в тому, що її концепція сходить з концепцією Грушевського, назвав її статтю «непартійною». Це – серйозні закиди, а де ж докази? Доказів немає. Це – облудне обвинувачення, яке викликає протест і яке не повинно мати місця в нашому колективі.

Ренесанс – дуже конкретне історичне явище. Це слово не рівнозначне слову «розквіт». Не можна думати, що до ренесансу і після нього прогрес іде більш повільними темпами; буває й навпаки. Для України, наприклад, доба бароко (друга половина XVII – початок XVIII ст.) – теж період бурхливого культурного розвитку. Ренесанс – закономірний етап в історії усього європейського мистецтва. Він був і на Україні, і в Росії (тому протиставляти в цьому Україну і Росію неправильно). Те, що Україна в XVI – першій половині XVII ст. перебувала під жорстоким гнітом з боку панської Польщі, не знімає можливості активного розвитку української культури. Історичний розвиток – дуже складний діалектичний процес; іноді жорстокість гноблення, необхідність рішучої боротьби навіть стимулює творчу активність народу. Культурна боротьба – одна з форм класової і національної боротьби. Історія це підтверджує переконливо; Нідерланди, скажімо, в XVI ст. теж перебували під чужоземним гнітом (Іспанія), а нідерландський ренесанс – один з найяскравіших в Європі. Отже, питання не можна спрощувати.

Підводячи підсумки, скажу, що стаття О. С. Компан заслуговує позитивної оцінки.

АПАНОВИЧ Е. М.¹

Прежде чем говорить о содержании статьи, хотела б сказать несколько слов о ее форме. У нас неоднократно возникала такая процедурная проблема – счи-

¹ Апанович Олена Михайлівна (09.09.1919 – 21.02.2000), український історик-медієвіст. 1950–1952 – молодший науковий співробітник, з 1956 – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

тать ли газетную статью научной работой, вносить ли ее в список научных трудов. Некоторые пренебрежительно относятся к газетным статьям и безоговорочно, огульно их отвергают в научном плане. Другие предлагают расценивать газетные статьи в зависимости от их содержания. Есть статьи, которые пишутся по любому поводу, а ряд статей представляет собой популярное изложение научных проблем и положений. Ученый-историк пропагандирует исторические знания среди народа. И вот среди этой категории газетных публикаций выделяются такие, где ученый использует предоставленные ему газетные полосы, чтобы поставить, затронуть научные, даже теоретические проблемы. Такие газетные статьи имеют большой резонанс не только среди историков. И, разумеется, ни у кого не возникнет сомнения, что такую газетную статью не только можно, но даже должно включить в список научных работ. Статья Елены Станиславовны Компан принадлежит именно к такого характера газетным статьям. По глубине и широте поставленных проблем это, несомненно, научное выступление. Подтверждением этому служит то, что мы ее обсуждаем сейчас как научную работу на отделе. Интересная форма рецензии.

Из поставленных проблем, которые здесь особенно дискутировались, это – понятие ренессанса, украинского возрождения.

В статье поставлен вопрос о научном понимании ренессанса. При этом нужно отметить что не Елена Станиславовна является пионером в постановке этого вопроса. Классики марксизма определили, что в понятие возрождения нужно вкладывать не только определенное течение стиля искусства, а социально-экономическое содержание.

Возрождение – это историческая эпоха, которая присуща всем народам, т. е. имеющая мировое значение в каждой стране на национальной почве, имеющая свое специфическое преломление. Ренессанс – это эпоха исторического развития, связанная с возникновением новых буржуазных отношений, влекущих за собой новые явления во всех областях жизни.

Но существовала и иная точка зрения, имеющая широкое хождение в Западной Европе в истории искусствоведения, которая сужала это понятие, а главное, считала, что эпоху Возрождения пережили только европейские страны – избранные, в первую очередь, Италия и Франция, так сказать, государственная европейская «элита», а остальные страны, в первую очередь Россия, ну и, разумеется, Украина, – нет. Эта точка зрения имеет глубокие исторические корни, среди которых не последнюю роль играло и политическое соперничество, страх угнетения и роста России. О странах Востока говорить нечего. Их совершенно отгораживали от общего потока европейского развития.

К сожалению, эта концепция находила поддержку среди ученых тех стран, которые, согласно этой концепции, исключались из общих закономерностей исторического развития.

В России можно взять хотя бы славянофилов. Аксаков: «Умом России не понять». На Украине – Антонович.

На основе идеалистической концепции Гегеля – Возрождение – воплощение идеи духа в истории Страны. Поэтому Возрождение – воплощение подобной идеи в истории западноевропейских стран – Украине абсолютно чуждо, неестественно. Если и были отголоски, то они не прививались, очень поверхностны, неестественны.

Последнее десятилетие в нашей советской историографии наблюдается обращение к тезису марксизма, осмыслить его в связи со своей национальной историей. Начали русские советские историки. Клебанов – «О ересях», «О русском возрождении». Чалоян – «Армянский ренесанс». На Украине над этим стали размышлять. Вот года два на ленинской сессии, которая проходила у нас К. Г. Гуслистый сформулировал как явление украинской реформации – полемическую литературу.

КОМΠΑН О. С.

Оскільки час вже пізній, і всі ми стомилися, я торкнуся в своїй відповіді лише найбільш важливих, на мій погляд, зауважень товаришів.

Вадим Архипович говорив про недолік формулювання щодо ролі економічного фактора в історичному дослідженні. Я вже сказала у вступному слові, що визнаю цей недолік і пояснила, що саме я хотіла сказати.

Друге зауваження стосується ніби-то невірною трактування міського населення України XVI–XVIII ст. як недиференційованої в соціальному відношенні маси. Справа в тому, що в даному випадку йдеться про роль міщанства у відродженні, яке протистояло феодалізму. В такому аспекті я мала право говорити про всю масу міщан в цілому. Маркс писав, що перші феодальні міста були першим запереченням феодалізму. Взагалі це відома річ, що формування міської верстви відіграло вирішальну роль «в поваленні феодалізму» (Маркс).

Третє зауваження: як могло мати місце буяння, відродження, коли Україна була загарбана і поневолена шляхтою та зростало покріпачення. На це зауваження можна сказати, що в усіх країнах, де були виразні ознаки відродження, становище було або тяжке, або і просто трагічне, і це не випадково. Візьміть Італію, яка залишила нам неперевершені зразки ренесанського мистецтва. Вона ж була в страшному становищі: війна, міжусобиці, інквізиція. Згадайте, що в 1600 р. було спалено найгеніальнішого діяча Відродження Джордано Бруно. Розквіт національної думки, науки, мистецтва далеко не завжди має прямий зв'язок із загальним процвітанням. Згадаймо хоч би умови, за яких народилася класична німецька філософія. Класики марксизму кажуть, що вона з'явилася тому, що німці в надзвичайно скрутних умовах шукали порятунку у вищих сферах людського розуму, в інтелектуальній праці. Згадаймо і відому думку англійського письменника Оскара Уайльда, який говорив, що нещастя витончує людей і облагороджує характери.

Четверте зауваження: термін «ренесанс» стосовно України вжито невдало. Я думаю, що вдало. Сьогодні цей термін визнано в науці. Був російський ренесанс, вірменський, український і т. д.

Що ж до зауважень Дмитра Івановича Мишка, то в якійсь мірі я вже відповідала на них, говорячи про своє завдання і відповідаючи Вадиму Архиповичу.

У більшості ж випадків зауваження Д. І. Мишка такі, що й відповідати на них неможливо. Справа в тому, що бувають опоненти, які стоять або занадто на низькому рівні знання або занадто на високому, і в тому, і в другому випадку дискусія буває неможлива. Як хочете, таким і вважайте рівень Д. І. Мишка, але я переконана, що такі зауваження навіть не слід обговорювати. Щоправда, є два пункти, на яких я все ж зупинюся. У мене написано «книгодрук був важливою передумовою буржуазного розвитку», і тут же в дужках посилання на К. Маркса, бо це справді думка Маркса. Енгельс розвиває її в праці «Діалектика природи». Мишко каже, що я припускаюся помилки, вважаючи книгодрук результатом буржуазного розвитку. Отже, тут перекручено мої слова і зроблено закид Марксу. Аналогічне зауваження Мишка про роль міст. Воно також об'єктивно є закидом Марксу, бо я використала вчення Маркса про роль міст. Ще одно перекручення істини, яке межує з блюзнірством, стосується положення А. Луначарського про епохи сприятливі і несприятливі для виявлення талантів.

Нарешті, тут говорилося, що в II томі «Історії українського мистецтва» не гадеться буржуазний розвиток. На цю тему не варто дискутувати. Слід подивитися в II-й том. Я писала, спираючись на матеріали цього тому.

Мої опоненти висунули суперечливі твердження. Говорилося і, з одного боку, про те, що розвиток капіталізму з XVI–XVII ст. уже визнаний істориками, а з другого, що ніким не визнано. Не беруся мирити ці точки зору.

Визнаю, що не все сформулювала в своїй статті вдало і надалі буду уважніша. Я шкодую, що не згадала про українсько-російські зв'язки. Про них необхідно було сказати, тим більше, що і автори II тому говорять про них.

До цього хочу додати, що деякі неточності попали з вини редактора. Газета не дала мені гранок, а я не догадалася попросити, бо мені сказали, що правок майже немає. Їх і справді мало, але вони погіршили текст.

В. А. ДЯДИЧЕНКО

Ми повинні підвести певні підсумки нашого обговорення. Слід відзначити, що серйозні недоліки статті не були піддані з боку більшості товаришів належній критиці. Зокрема, виступ М. Ю. Брайчевського є в цілому неправильним. Виходить, що недоліків взагалі ніяких нема, а є просто невдалі формулювання.

Між тим необхідно, щоб відділ ясно висловив своє ставлення до цих питань. Це потрібно і тому, що і так ідуть розмови, що в нашому інституті є товариші, які схильні ревізувати незаперечні положення нашої марксистсько-ленінської науки, в

тому числі віковічну дружбу українського і російського народів, спільність їх історичного розвитку, прогресивне значення возз'єднання і роль Богдана Хмельницького, зрадницьку роль Мазепи тощо. Які ж висновки слід зробити?

Речення про історію, «втиснуту» у виробничі сили і відносини, – груба помилка. Олена Станіславівна Компан повинна це зрозуміти і визнати, тим більше, що саме вона дуже багато займається економічною історією. Такою ж серйозною хибою є те, що в статті не згадано російський народ, українсько-російські зв'язки. Це не просто бажані доповнення, як це хотіли довести М. Ю. Брайчевський та інші товариші, це невід'ємна, найважливіша частина цього питання.

Д. І. Мишко був цілком правий, коли критикував ці хиби.

Неправильне формулювання про початок розвитку буржуазних відносин. У цих питаннях слід пам'ятати, що економічний розвиток України і Росії з XVII–XVIII ст. були тісно зв'язані. Тому слід зважати на праці і висновки наших колег – московських істориків, зокрема на III-й том «Історії СРСР».

У статті є інші хиби і невдалі місця про бездарні і талановиті епохи, про «замовчення» радянськими істориками окремих питань тощо.

Ми хотіли б, щоб все це усвідомили автор статті і всі інші товариші і зробили належні висновки.

Список використаних джерел

1. Олена Компан. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства / Олена Компан // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська акад.», 2007. – С. 416–421.
2. Михайло Брайчевський. Пам'яті Олени Компан / Михайло Брайчевський // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 467.
3. Микола Шудря. Суцвіття, бите холодами / Микола Шудря // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 434.
4. ІР НБУВ, ф. 274, № 1553–1554, арк. 1.
5. Олена Апанович. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість / Олена Апанович // Історик Олена Компан : матеріали до біоґр. – С. 422–428.
6. ІР НБУВ, ф. 297.

References

1. Kompan, O (2007). Ukrainiyskiy Renesans: rozdumy istoryka nad problemamy mystetstvoznavstva [Ukrainian Renaissance: the historian's reflections on the problems of art]. In *Istoriyk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 416–421). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
2. Braichevskiy, M. (2007). Pamiati Oleny Kompan [In the memory of Olena Kompan]. In *Istoriyk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (p. 467). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

3. Shudria, M. (2007). Sutsvittia, byte kholodamy [Blossom beaten by the cold]. *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (p. 434). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
4. Fond 274, Units 1553–1554, Folio 1. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Apanovych, O. (2007). Spohady pro vydatnu vchenu i nezvychainu osobystist [Memories about an outstanding scientist and a remarkable personality]. In *Istoryk Olena Kompan: materialy do biohrafii* [The historian Olena Kompan: biography materials] (pp. 422–428). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
6. Fond 297. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

M. Filipovych

On the issue of the ideological policy in the Ukrainian historical science in 1970s (a stenograph of the Feudalism History Department of the Institute of History of the AS of Ukrainian SSR meeting concerning O. S. Kompan's review of the edition "History of Ukrainian Art")

In the publication the author presents a meeting protocol of the Feudalism History Department of the AS of Ukrainian SSR of November 15, 1967). The Department meeting was held in order to discuss (practically, to denounce) an article of a Senior Research Fellow, Doctor of Historical Sciences Olena Kompan. The article entitled "Ukrainian Renaissance. The historian's reflections on the issues of Art Studies", published in the newspaper "Literary Ukraine" (October 17, 1967) was a review of the first two volumes of the "History of Ukrainian Art". The article indeed was discussed on the meeting, however it was not crucified, as most of the meeting participants supported the reviewer.

The colleagues of Olena Kompan, M. Braichevsky, O. Apanovych, K. Stetsiuk and D. Myshko expressed their opinions concerning her article.

The publication preface contains the history of Olena Kompan's article-review, main conclusions and provisions, as well as the feedback the article received from numerous readers, colleagues and party's "academicians".

Key words: O. S. Kompan, Feudalism History Department of the AS of Ukrainian SSR, history of Ukrainian art, review

М. А. Филипович

К вопросу об идеологической политике в украинской исторической науке в 1970-х годах (стенограмма заседания отдела истории феодализма Института истории АН УССР по поводу рецензии Е. С. Компан на издание «История украинского искусства»)

К публикации представлена стенограмма заседания отдела истории феодализма Института истории АН УССР (от 15.11.1967 г.). Заседание отдела было собрано с целью обсуждения (фактически – осуждения) статьи старшего научного сотрудника, доктора исторических наук Елены Станиславовны Компан «Украинский Ренессанс. Размышления историка над проблемами искусствоведения». Статья, напечатанная в газете «Литературная Украина» (1967. – 17 октября), была рецензией на первые два тома «Истории украинского искусства». Формально обсуждение

статьи на заседании отдела состоялось, но ожидаемого «разгрома» не было: большинство участников поддержали рецензентку. Свое мнение о статье высказали коллеги Елены Компан – М. Браичевский, Е. Апанович, К. Стецюк и Д. Мишко.

В предисловии к публикации освещается история статьи-рецензии Е. Компан, основные выводы и положения, а также реакция на статью широкого круга читателей, коллег и партийных «академиков».

Ключевые слова: Е. С. Компан, рецензия, отдел истории феодализма Института истории АН УССР, «История украинского искусства».